

УДК 911.3:338.48; DOI 10.30970/GPC.2020.1.3210

ВИКОРИСТАННЯ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ ПОДІЛЬСЬКОГО ПРИДНІСТЕР'Я В ЕКСКУРСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Любов Альтгайм¹, Ореста Бордун²

¹Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,

althaim@ukr.net; orcid.org/0000-0002-0643-7874;

²Львівський національний університет імені Івана Франка,
obordun@ukr.net; 0000-0002-2003-2013

Анотація. Обґрунтовано пропозиції урізноманітнення тематичних екскурсійних маршрутів геолого-геоморфологічними об'єктами Подільського Придністер'я. Ці геотуристичні природні об'єкти відповідають усім критеріям відбору екскурсійних об'єктів: пізнавальній цінності, важливості, змісту, функціональному призначенню, безпечності, популярності, відомості, доступності та іншим. Таке поєднання природних об'єктів Подільського Придністер'я на екскурсійних маршрутах із уже звичними історико-культурними, релігійними та іншими екскурсійними об'єктами дає змогу екскурсійним послугам стати повноцінною складовою у різних видах туризму на різних маршрутах за способом пересування і використання різного виду транспорту. Сформовано природознавчі тематичні і оглядові екскурсійні маршрути "Ми їдемо на Дністер". Сухопутний екскурсійний маршрут № 1 протяжністю 244 км триває майже 6 год. Починається маршрут з м. Тернопіль до смт Микулиці, с. Дружба, с. Струсів, с. Рукомиш, м. Бучач, с. Язлівець, із заїздом на Русилівський та Джуринський водоспади, із радіальними виїздами із м. Бучач до с. Млинки, через м. Чортків і с. Кривче до Дністерського каньйону. Сухопутний екскурсійний маршрут № 2 протяжністю приблизно 223 км триває майже 4,25 год. Починається з м. Тернопіль до смт Микулинці, с. Дружба, м. Терехів, смт Гримайлів, с. Вікно, вздовж Природного заповідника "Медобори" та Іванковецького заказника до с. Личківці, до м. Гусятина, територією Хмельницької області і НПП "Подільські Товтри", до м. Кам'янець-Подільський, а кінцевим пунктом є смт Стара Ушиця. Обґрунтовано рекомендації щодо вимог і можливостей використання на екскурсійних маршрутах заказників, заповідників, наукових музеїв природи, національних парків. Подано рекомендації щодо надання екскурсійних послуг для різних за складом учасників екскурсійних груп. Увагу акцентовано на можливості реалізації таких екскурсійних послуг для відпочиваючих на туристичних базах, у готелях і кемпінгах, санаторіях і різних рекреаційних закладах з урахуванням фізичного навантаження під час екскурсії, відстаней, швидкості руху, тривалості екскурсійного маршруту.

Ключові слова: екскурсійні маршрути; геолого-геоморфологічні об'єкти; Подільське Придністер'я; природознавчі оглядові екскурсії.

THE USE OF GEOLOGICAL-GEOMORPHOLOGICAL OBJECTS OF PODILSKOGO PRYDNISTERYA IN EXCURSION ACTIVITY

Liubov Althaim¹, Oresta Bordun²

¹Ternopil Volodymyr Hnatjuk National Pedagogical University,

²Ivan Franko National University of Lviv

Abstract. The article substantiates the proposals of diversification of thematic tour routes by geological and geomorphological objects of Podilskogo Prydnisterya. These geo-touristic natural objects appropriate all the criteria for selection of sightseeing objects: cognitive value, importance, content, functional purpose, safety, popularity, information, accessibility and others.

Such combination of natural objects of Podilskogo Prydnisterya in excursion trips with already usual historical-cultural, religious and other sightseeing objects gives the chance to become excursion services a full-fledged component in various kinds of tourism, on various routes tour and using of various mode of transport. Natural science thematic and sightseeing tour routes "We are going to the Dniester" have been formed. The trek of land excursion #1 with a distance of 244 km, length almost 6 hours has the start in Ternopil and goes through villages Mykulytsia, Druzhba, Strusiv, Rukomysh and city of Buchach, village Yazlivets, with departure to Rusylivsky and Dzhurynskyi waterfalls, with radial setting out from Buchach to the village of Mlynky, through city of Chortkiv and village Kryvche to Dniester canyon; trek of land excursion #2 with a distance of about 223 km, length almost 4.25 hours has start in Ternopil too and goes through villages Mykulytsia, Druzhba but after that goes to another direction to city Terebovlya, smt Grymajliv, village Vikno, through Nature reserve "Medobory" and Ivankoveckogo zakaznyka to village Lychkivci, to city of Gusyatyna, territory of Hmelnyczkoyi oblast (region) and NNP "Podilski Tovtry" to city of Kamyanec-Podilskyj, and final point is village Stara Ushyca.

Recommendations on the requirements and possibilities of using nature reserves, scientific museums of nature and national parks on tour routes are substantiated. Recommendations for providing excursion services for different groups of excursion groups are given. Emphasis on the possibility of implementing such excursion services for vacationers at resort, hotels and camping, sanatoriums and various recreational establishments have done, taking into account the physical activity during the tour, distances, speed, length of the tour route.

Key words: tour route; geological and geomorphological objects; Podilske Prydnisterya; natural sightseeing tours.

Вступ. Під час надання екскурсійних послуг звичним є використання як екскурсійних об'єктів історичних та архітектурних пам'яток, місць, пов'язаних з історичними подіями, будівель і споруд, меморіальних пам'ятників і комплексів, об'єктів, пов'язаних із життям і творчістю видатних особистостей, пам'ятників мистецтва, експозицій музеїв, картинних галерей, виставок, технічних експонатів, археологічних пам'яток та інших цікавих об'єктів і місць. Однак сучасні умови туристичного ринку вимагають урізноманітнення екскурсійних об'єктів, розширення їхнього переліку. Доповнити його вдало зможуть геолого-геоморфологічні природні об'єкти, які на території Подільського Придністер'я є дуже мальовничими і різноманітними та відповідають усім критеріям відбору екскурсійних об'єктів, а саме: пізнавальній цінності, важливості, змісту, функціональному призначенню, безпечності, популярності, відомості тощо.

Одну з перших і глибоких характеристик геолого-геоморфологічної будови Середнього Придністер'я здійснено у працях геоморфолога В. Д. Ласкарева, згодом – у працях львівського науковця К. І. Геренчука, що сформували львівську геолого-геоморфологічну наукову школу. Сучасний аналіз геолого-геоморфологічних об'єктів Придністер'я здійснювали здебільшого дослідники кафедри геоморфології та палеогеографії ЛНУ імені Івана Франка: А. Богущкий, В. Брусак, Ю. Зінько, Я. Кравчук, які заклали концептуальні основи використання геолого-геоморфологічних об'єктів у туризмі та створення геопарків. Питання використання геологічних пам'яток в екскурсійній справі апробували вчені на міжнародних конференціях в Україні та сусідніх країн, які вже мають досвід використання і створення спеціальних геологічних заповідних територій. У результаті наукових дискусій плеядою львівських учених створені відомі наукові

праці. Зокрема, детальний огляд Китайгородського відслонення здійснили А. Богуцький та О. Томенюк; В. Брусак та К. Москалюк аналізували цінні геолого-геоморфологічні об'єкти Збараських Товтр, на основі чого запропонували використовувати їх у сукупності з історичними об'єктами і створити регіональний ландшафтний парк “Збараські Товтри” (Брусак і Москалюк, 2017); Ю. Зінько запропонував практичні заходи на території національних природних парків “Північне Поділля” і “Дністровський каньйон” для покращення огляду геолого-геоморфологічних пам'яток (Зінько і Шевчук, 2017). Г. Байрак досліджувала можливості використання космічної інформації для прокладання туристичних маршрутів Подільським Придністер'ям (Байрак, 2012). Із тернопільських науковців питання використання природних об'єктів у межах НПП Подільських Товтр у рекреаційній діяльності досліджував Л. Царик. (Царик, 2008). Цікавий пізнавальний фотоальбом “Дністровський каньйон очима допитливих” видав Й. М. Свинко (Свинко, 2013).

Геолого-геоморфологічні дослідження природних об'єктів переплітаються з суспільно-географічними дослідженнями, оскільки люди часто використовували геологічні об'єкти як сховища, святилища, капища або ритуальні поховальні місця. Цей симбіоз природи і людини проявляється при облаштуванні скельних монастирів Поділля. Печерні наскельні храми є об'єктами історико-краєзнавчих досліджень XIX – початку XX ст. Передусім варто згадати роботи істориків та краєзнавців Поділля: В. Антоновича, Ю. Блажевича, І. Винокура, П. Горішнього, О. Лотоцького, О. Пламеницької та ін., які у своїх працях розглядали історію конкретного монастиря, або певної групи монастирів. Найвагомий внесок у дослідженні монастирів Поділля належить Євтиму Сіцінському, автору монографії “Материали для истории монастырей Подольской епархии”, у якій проаналізовано значні матеріали про їхнє виникнення та духовно-просвітницьку діяльність. Сучасні дослідники сакральних об'єктів Поділля: І. Винокур, П. Горішний та ін. подали опис Бакотського і Бушанського скельних монастирів (Винокур і Горішний, 1994); А. Артюх і А. Мацкевич – печерних культових пам'яток Дністровського каньйону. Сучасний краєзнавець Ю. Блажевич, досліджуючи скельні монастирі Поділля, зазначив, що часто християнські скельні монастирі виникали на місцях колишніх релігійних центрів язичників, їхніх капищ та осередків (Атаман, 2014)

Наше дослідження має на меті об'єднати зусилля геологів, геоморфологів та історико-краєзнавців для формування туристичних маршрутів Подільського Придністер'я і запропонувати цикл комбінованих оглядових екскурсійних маршрутів із використанням як історико-архітектурних, так і природних об'єктів огляду, що будуть цікавими і пізнавальними для широкого кола споживачів туристичних послуг.

Методи дослідження. Порівняльний, описовий та польовий методи дослідження дали змогу зібрати комплексні матеріали та сформувати картосхему та опис екскурсійних маршрутів Подільського Придністер'я, які до цього не відображені у науковій літературі із використанням геолого-геоморфологічних об'єктів.

Результати та їхній аналіз. Геолого-геоморфологічні об'єкти використовують у суспільних цілях сотні, а інколи й тисячі років. Сьогодні серед

туристів та екскурсантів популярні скельні фортеці та храми – унікальні й неповторні пам'ятки цивілізації.

Початок освоєння печер людиною припадає на льодовиковий період. Вважають, що він розпочався близько XVII тисячоліття до н. е., за останньої хвили найбільшого похолодання у Європі. З того часу печери незмінно й надійно слугували житлом, храмом чи святилищем. На Поділлі знайдено значну кількість печерних утворень, більша частина яких приурочена до скелястих берегів Дністра. Чимало таких утворень знищено внаслідок природних обвалів, навмисних чи випадкових людських діянь.

Деякі печери утворені штучно для релігійних цілей. Традиційно місце для скельного монастиря обирали на горі або у високій скелі. Прив'язка скельних монастирів до геолого-геоморфологічних об'єктів має певні причини, серед яких варто зазначити: релігійні, природні (природні умови, географічне положення, геологічні породи, мальовничі краєвиди), історичні, соціальні, військово-політичні. Першою із них є, напевно, язичницька традиція, згідно з якою моління на високих горах ближче до неба. Саме тому ідолів, наприклад, Перуну чи Святиводу, ставили на високих пагорбах. Доказом запозичення цього звичаю є те, що у багатьох випадках християнські храми розміщували на місці давніх язичницьких капищ. Релігійне значення для виникнення печерних монастирів мала традиція з язичницьких часів, яка знайшла своє втілення у Євангельській оповіді про народження Ісуса Христа у Віфлеємській печері (Атаман, 2014). Суспільною або соціальною причиною печерної традиції було переслідування перших християн іновірцями, у зв'язку із чим доводилося ховатися у недоступних і захищених місцях, отож перші християнські монастирі на Поділлі виникали як печерні. Зі становленням християнства та із розвитком монастирського життя вони перетворювались у наземні культові споруди. Важливий природний чинник вибору місця – геологічний. Для монастиря обирали скелю із природними (карстовими) заглибленнями, які можна шляхом додаткової обробки пристосувати під келії. Придатними для закладання монастиря були скелі із породами, в яких примітивними знаряддями праці створювали штучну печеру (Байрак і Теодорович, 2018). Важливе значення у монастирському будівництві мали і гідрогеологічні умови, зокрема, наявність джерел питної води, яка не тільки задовольняла спрагу монахів, а й відігравала важливу “економічну” роль. Після виникнення монастиря такі джерела ставали святими і набували цілющих властивостей. Вони сприяли збільшенню кількості паломників, на пожертви яких монастирі, здебільшого, й існували. Вирішальне значення належить чинникам історичним. У середні віки р. Дністер проходив важливий торговельний шлях. У той час сама р. Дністер і її притоки були повноводнішими, що забезпечувало безперешкодний прохід торговельних суден із зерном, медом, ремісничими товарами тощо. Вздовж цього шляху, очевидно, цілком стихійно проникали й оселялися перші християни, виникали перші християнські печерні монастирі, а із ними поширювалась і християнська віра. Також вздовж торгових шляхів повставали фортеці та замки – незмінні місця для показу екскурсійних об'єктів.

Кліматичні умови сприяли утворенню на таких різноманітних геолого-геоморфологічних територіях специфічної флори та фауни, що перетворювало їх на екскурсійні об'єкти туристичної діяльності. Для використання цих об'єктів і

формування тематичних природознавчих екскурсійних маршрутів важливу роль відіграла інфраструктура як ресурс: транспортне забезпечення, заклади розміщення, харчування, виробництво та реалізація сувенірної продукції. Це значною мірою впливало на ефективність природознавчих екскурсій.

Природознавчі тематичні екскурсії із використанням геолого-геоморфологічних об'єктів передусім цікаві для учнів загальноосвітніх шкіл, гімназій, коледжів, студентів вищих навчальних закладів, оскільки сприяють поглибленню отриманих ними у навчальному закладі знань, розвивають допитливість і бажання глибше осягнути таємниці природи, поглибити знання, ширше відкривають світ прекрасного, формують високі моральні якості: вони розширюють знання екскурсантів про природу загалом і поглиблюють розуміння важливих складових таких наук, як геологія, геоморфологія, заохочують брати участь у різних екологічних та природоохоронних заходах, сприяють виробленню активної життєвої позиції молодій людині.

Тематичні геологічні екскурсії присвячені будові земної кори. Їхні маршрути пролягають рівнинами і горами, старими руслами річок і дном древніх морів. Об'єктом відвідування може бути геологічний розріз, кар'єри, відслонення та інші "оголення Землі", на яких простежуються склад і будова порід, їхній вік, межі найдавніших гір, морів і річок. При цьому екскурсантів ознайомлюють із "геологічним календарем" і "палеонтологічними годинниками", які доводять, що кожен шар Землі містить неповторні залишки живих істот, властиві конкретному періоду часу, які відображають життя на Землі. На геологічних екскурсіях ознайомлюють із геологічною картою місцевості і картою корисних копалин області або краю. Це допомагає наочно переконатися, наскільки багаті надра корисними копалинами і як важливо використовувати їх розумно. Екскурсійними об'єктами можуть бути: геологічні відслонення, печери, скелі, водоспади, які прикрашають виходи порід, каньйони тощо.

Обов'язковою частиною кожної геологічної екскурсії для різних за складом учасників екскурсійних груп буде екологічна підтема, наприклад, "Охорона надр". Доволі цікавими, зазвичай, є мінералогічні екскурсії, на яких учасників ознайомлюють із закономірностями утворення різних мінералів, дорогоцінного і напівкоштовного каменю (Альтгайм, 2011).

Місцями проведення таких багатотемних або оглядових природознавчих екскурсій можуть слугувати заказники, заповідники, національні парки. *Національний природний парк* (НПП) – категорія природно-заповідного фонду, що охороняється від більшості видів людської діяльності та забруднення. На відміну від заповідників та природних резерватів, де заборонена майже будь-яка діяльність людини, однією із цілей створення національних парків є рекреація, отож у них дозволяють перебування туристів на території за певних умов і правил. У нашому дослідженні розглянемо НПП – "Дністерський каньйон" та "Подільські Товтри".

НПП "Дністерський каньйон" – природоохоронна територія в Україні, у межах Борщівського, Заліщицького, Бучацького та Монастириського районів Тернопільської області площею 10 829,18 га. Парк створений із метою збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів лісостепової зони у середній течії річки Дністер. Особливо цінним об'єктом вважають саме Дністер-

ський каньйон. Утворений р. Дністер, він являє собою долину із прямовисними берегами висотою 100–250 м. За визначенням спеціалістів, Дністерський каньйон є одним із наймальовничіших місць України і своїми рекреаційними можливостями не поступається Криму і Карпатам. Дністерський каньйон визнаний одним із семи чудес України. Це найдовша долина-каньйон в Україні.

НПП “Подільські Товтри” охоплює ландшафти Товтр та Придністер'я і займає 261 315 га. Товтри – це геологічне утворення, яке сформувалося у басейнах Тортонського та Сарматського морів, що зникли 15–20 млн років тому, проте залишили після себе бар'єрний риф, який сьогодні ми називаємо Товтровим пасмом.

Товтри починаються на Західній Україні поблизу містечка Підкамінь і простягаються у південно-західному напрямі до Скали, а неподалік Крутилова і Требуховця розгалужуються на Кутківці, Смотрич, Черче, Залуччя, Нігин, Вербку, Маківське Привороття, Княжпіль до Китайгорода над Дністром. Тут переходять на бік Бесарабії – історичної області Молдови, тягнуться на Гардінешті та Брінзени і закінчуються поблизу Стефанешті на Пруті.

У структурі Товтрової зони виокремлюють: головне пасмо (бар'єрний риф, сформований у пізньому бадені), окремі масиви Товтр (біогерми пізньобаденського віку, розташовані на схід від головного пасма), бічні Товтри (біогерми ранньосарматського віку, розташовані на захід від головного пасма), території колишніх проток і лагун, та проходи між окремими рифовими масивами, частина яких нині зайнята річковими долинами. Співвідношення та форма прояву у рельєфі зазначених елементів є основою детального геоморфологічного районування (Брусак і Москалюк, 2017).

На території НПП можуть знаходитись заказники – лісові або водні угіддя, що перебувають під охороною держави із метою збільшення чисельності мисливських і промислових звірів, птахів, риб. У заказниках заборонені полювання, рибальство, вирубка лісів на обмежений термін. Залежно від профілю заповідної території, екскурсії проводять тематичні (ботанічні, зоологічні, геологічні тощо), а також багатопланові. У нашому дослідженні пріоритет надаємо використанню ресурсів ландшафтних заказників загальнодержавного значення: Іванковецького, Івахновецького, Великої і Малої Бугаїх, Сокола, Циклівського, Кармалюкової гори, Сового яру та Княжпільського. Також ботанічних заказників загальнодержавного значення: Сатанівський, Карабчийвський, Чапля, Панівецька дача, Товтра Вербецька, Довжацький, нижні Патринці та Товтра “Самовита”. При багатьох НПП створені наукові музеї природи, які обов'язково відвідують екскурсійні групи. Тематичні екскурсії у межах заповідних територій можна супроводжувати музейними, оскільки не завжди вдається натрапити на всіх тварин, що живуть у заповідниках і показати їх. Огляд експозиції наукових музеїв заповідників дає змогу розширити й закріпити знання, отримані на екскурсії. На досліджуваній території знаходяться як ландшафтні, так і ботанічні заказники, які доцільно використовувати в екскурсійній діяльності.

Під час організації екскурсій на заповідних територіях важливо забезпечити збереження заповідного режиму. Для цього необхідно: по-перше, щоб відвідувачів об'єднали в екскурсійну групу і кожен групу забезпечили екскурсоводом, по-

друге, кожен екскурсант повинен знати, як дотримуватись заповідного режиму. З цією метою відвідувачів ознайомлюють із “Правилами поведінки туристів і екскурсантів на території заповідника”, вивішеними на видному місці. У цьому випадку рекомендують довести до свідомості кожного екскурсанта обов'язковість строгого дотримання правил (Альтгайм, 2017).

Такі багаті тематичні або оглядові природознавчі екскурсії приваблюватимуть різних за складом і віком учасників екскурсійних груп. Вони можуть бути: однорідними (екскурсанти однієї категорії, наприклад, школярі одного класу, студенти одного курсу й факультету); різнорідними (збірні групи, учасниками яких є особи, які самостійно виявили бажання скористатися екскурсійними послугами). Відповідно, природознавчі екскурсії для дорослого населення різняться своїми завданнями. Вирізняють пішохідні екскурсії (для відпочиваючих на туристичних базах, у готелях і кемпінгах) як засіб пізнання навколишньої природи, набуття навичок правильного орієнтування на місцевості під час туристичних походів або участі у мандрівках екологічними стежками. Екскурсії у природу для відпочиваючих у санаторіях і різних рекреаційних закладах, окрім загальних для всіх пізнавально-виховних завдань, виконують і лікувально-профілактичні функції, адже тут враховують фізичне навантаження відпочиваючих під час екскурсії, відстань, швидкість руху залежно від стану здоров'я учасників і профілю санаторію. Природознавчі екскурсії для місцевого населення можуть бути загальноосвітніми й чергуватися із відпочинком на природі. Такі екскурсії можна організовувати за певними розділами і темами.

Під час підготовки нової екскурсії більше уваги варто приділити вивченню об'єктів на місці, у їхньому природному оточенні. Зустріч із екскурсійним об'єктом безпосередньо на місці його розташування, спостереження за ним, вивчення різних його сторін дозволяють екскурсантові у майбутньому при роботі із групою вільно орієнтуватися у пам'ятках, кваліфіковано демонструвати їх. Об'їзд або обхід маршруту є завершальним етапом, мета якого:

- ознайомитись із засобами і можливостями зв'язку, вулицями та площами, уздовж яких прокладено маршрут;
- уточнити місця запланованих зупинок на маршруті та розташування об'єктів на місцевості;
- перевірити доцільність ознайомлення із запланованими об'єктами екскурсії;
- освоїти під'їзди автобусом або підходи до об'єктів або місць стоянки;
- знайти найкращі групові місця для показу об'єктів;
- обрати методи показу та розповіді, щоб ознайомити із об'єктами;
- здійснити хронометраж часу, необхідний як для ознайомлення із об'єктами, так і для руху на окремих ділянках маршруту, а також для з'ясування загальної тривалості екскурсії;
- визначити потенційні загрози на маршруті та врахувати необхідні заходи безпеки (Альтгайм, 2019).

Після таких багаторазових польових виїздів на місцевість пропонуємо кілька маршрутів із можливостями коригування під різні варіанти екскурсійних груп.

Наприклад, для тих, хто відпочиває у санаторії “Медобори” неподалік м. Тернополя можна запропонувати екскурсійний маршрут № 1 “Ми їдемо на Дністер” у південному напрямку до р. Дністер (рис.1.).

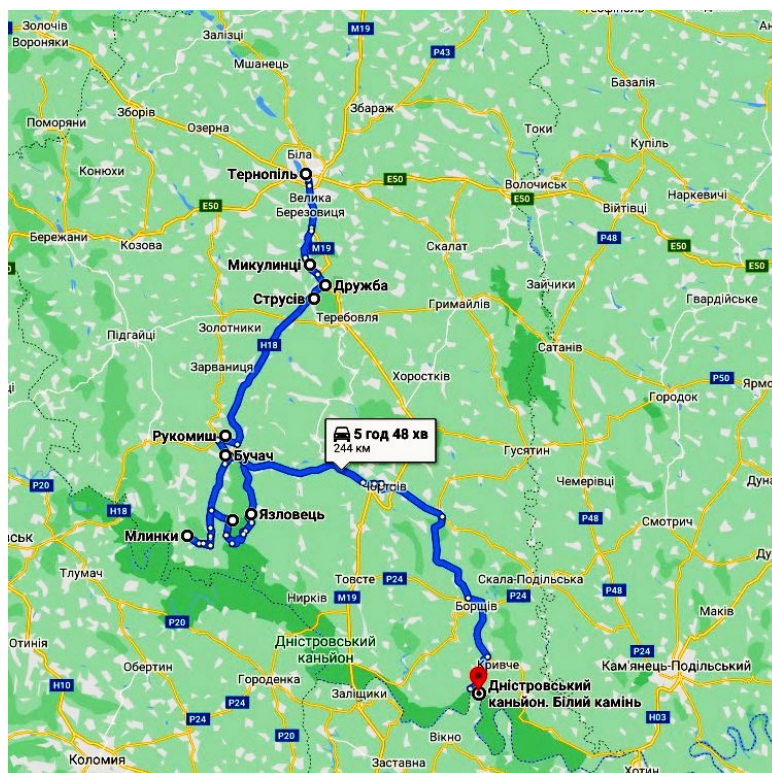

Рис. 1. Картохема екскурсійного маршруту №1 “Ми їдемо на Дністер”
Fig.1. The trek of sightseeing tour routes №1 "We are going to the Dniester"

Початок маршруту у м. Тернопіль чи із самого *санаторію “Медобори”*, рухаємось у напрямку до *Рукомиша* – давно відомого краєзнавцям і туристам завдяки печерному храму. Печерний храм – святилище, культова споруда у травертиновій скелі. Це зал площею близько 25 м². На стінах і стелі простежуються сліди від вирубування каменю. Вхід висотою 1,5 м і шириною до 1 м – із південного боку. На північ від храму є кілька менших гротів, вирубаних у скелі, які, очевидно, слугували келіями для монахів. Неподалік входу – залишки стародавнього муру. Біля підніжжя схилу розташована мурована церква св. Онуфрія із 1,5-метровими стінами (збудована близько 250 років тому на місці однойменного дерев'яного храму). За переказами старожилів, печерні храм і монастир облаштували у XIII ст. 2 монахи Києво-Печерської Лаври, які тут зупинилися, рятуючись від татаро-монголів, коли Батий зруйнував Київ. Згодом їх силоміць переселили у новозбудований монастир оо. Василіян у м. Бучач. Скельний храм залишився, у ньому моляться досі. Нині він уособлює Божий гріб, тут лежить фігура Ісуса Христа, у Страсну п'ятницю сюди вносять плащаницю для поклоніння. До скельної церкви підведено освітлення, у ній заклоєно вікно, настелено підлогу, є ікони. Цей храм – частина культового комплексу, до якого також належить церква св. Онуфрія, Хресна дорога, басейн для освячення води. Сюди приходять численні паломники. Люди давно знали про цілющу благодать

Рукомиша. У старі часи, у відпуст, вся долина перед церквою була заповнена возами. Тоді до Рукомиша приїжджало не менше людей, як тепер до Зарваниці, щоб вшанувати відомого пустельника IV століття святого Онуфрія, який у молитвах 60 років провів у пустелі і на честь якого названа скельна церква, а тепер і кам'яна, що стоїть перед Божим гробом.

Рукомишські скелі – геоморфологічне утворення, геологічна пам'ятка природи місцевого значення (рис. 2). Оголошені об'єктом природно-заповідного фонду рішенням виконкому Тернопільської обласної ради №131 від 14.03.1977. Перебувають у віданні місцевого селянського господарства. Площа 1 га. Під охороною – мальовничі травертинові скелі, у карстовій порожнині, у яких знайдено кістки багатьох видів дрібних голоценових тварин.

Екскурсійний маршрут до с. Рукомиш і після нього можна доповнити історико-архітектурними, релігійними, оборонними спорудами та іншими екскурсійними об'єктами смт Микулинці, с. Дружба, с. Струсів, (до нього) та м. Бучач, с. Язлівець (після нього), а також заїздом на Русилівській та Джуринській водоспади і так аж до самого Дністерського каньйону (рис. 3).

Рис. 2. Рукомишські скелі (фото Л. Альтгайм)

Fig 2. Rukomysh Rocks (foto L. Althaim)

Рис. 3. Джуринський водопад (фото О. Бордун)

Fig 3. Dzhurynskyi Waterfall (foto O. Bordun)

Такий екскурсійний маршрут може бути насичений різними екскурсійними об'єктами, які споглядатимуть екскурсанти дорогою до Дністерського каньйону – у долинах Дністра та його приток виступають на поверхню потужні комплекси осадових товщ від наймолодших (антропогенових) і до найдавніших (силурійських) відкладів палеозойської ери.

Якщо ставити собі за мету відвідати і більше часу на маршруті відвести геолого-геоморфологічним об'єктам, тоді можна ще зробити радіальний виїзд із м. Бучач, де простежуються геологічні відслонення девонських пісковиків до

с. Млиники, відвідати тутешні печери, а потім через м. Чортків із заїздом у с. Кривче прямувати до Дністерського каньйону.

На цьому маршруті переважатимуть геолого-геоморфологічні екскурсійні об'єкти. Збір інформації про них вимагає більших зусиль, однак у наш час необхідно урізноманітнювати екскурсійні послуги для ефективнішого розвитку внутрішнього туризму. Саме збільшення кількості тематичних екскурсій даватиме змогу сформувати цикли екскурсійних послуг для туристичних груп екскурсантів. Різноманітний природно-ресурсний потенціал сприятиме розробленню природознавчих екскурсій.

Під час формування екскурсійного маршруту природознавчого спрямування необхідні інформація і наукові знання багатьох природничих, географічних і історичних наук, таких як біологія, геологія, астрономія, фенологія, географія, історія й інші науки, а також на всебічне знання природи рідного краю, її сезонних змін. Відповідно, така екскурсія буде багатотемною або оглядовою природознавчою і ґрунтуватиметься на вивченні локального природного комплексу території дослідження, на вивченні об'єктів природи на місці їхнього знаходження, у їхньому природному середовищі перебування.

Можна також запропонувати екскурсантам і рекреантам санаторіїв у Тернопільській області і м. Сатанова альтернативний шлях до р. Дністер.

Початок маршруту № 2 у м. Тернопіль, потім смт Микулинці, с. Дружба, м. Тереховля, смт Гримайлів, де можна доповнити й урізноманітнити екскурсійний маршрут історико-культурними, релігійними, оборонними та іншими екскурсійними об'єктами. Рухаємося до мальовничих *карстових озер у с. Вікно* (1464 р. – перша писемна згадка про село Вікно). Назва села походить від вікнин – карстових озерець). Утворення ж озер відбулося близько 10 мільйонів років тому на місці прадавнього Сарматського моря. Озера – своєрідні вікна у геологічне минуле планети. Після меліорації у 80-х роках минулого століття їх залишилося два. Карстові озера розташовані на галявині окраїни села Вікно. Вони бездонні й ніколи не замерзають. Поверхня води вкрита водоростями, тому на сонці колір змінюється від темно-синього до блакитного і фіолетового. Озера утворилися у наслідок карстових процесів у лінзах хемогенних вапняків, які легко і швидко розчиняються, такі лінзи характерні для зовнішньої ділянки товтрової зони, глибину котрих неможливо визначити. Утворені підземними водами, що у кількох місцях прорвалися назовні могутніми джерелами, вони живлять усі криниці у селі. Спроби визначити глибину були безуспішними.

Далі наш маршрут проходить уздовж мальовничих краєвидів Природного заповідника “Медобори” та Іванковецького заказника до с. Личківці, де є *гора Богот*, висота якої – 414 м н.р.м. Серед верхів Медоборів, коло села Городниця, над річкою Гнилою, височить гора Богот (дехто ще називає її Богіт або Бохіт). Вона вкрита лісом віком 80–100 років, під пологом якого проростає розріджений трав'яний покрив і мохи, які окупували брили вапняків. Посередині між брилами – вільне місце. На схилах гори видовбані кам'яні заглибини. Ще у сиву давнину на цій горі було поганське капище – священне місце язичників.

Польські археологи, які побували тут у першій половині XIX століття, вважали, що на Богуті у дохристиянські часи стояла статуя і знаходилося святилище давньо-слов'янського бога Святовіда (Святовита). Його скульптурне

зображення – чотиригранну фігуру-стовп із сірого вапняку висотою 2,67 м – виявлено 1848 року у р. Збруч неподалік с. Личківців. Збруцький ідол – видатна пам'ятка староруського образотворчого мистецтва. Із 1851 року статуя зберігається у Краківському археологічному музеї, а її копії у натуральну величину – у Московському історичному, Тернопільському краєзнавчому музеях та Почаївському музеї атеїзму. Вчені припускають, що Збруцький ідол повалений під час хрещення місцевого слов'янського люду, як це вчинили із фігурами Перуна у Києві та Новгороді. Цікаво, що подібні статуї знайдено неподалік, у селі Іванківцях на Хмельниччині, де вчені виявили язичеське капище IV–VI століть нашої ери. Із трьох кам'яних зображень поганських богів одне має вигляд чотиригранного стовпа із трьома людськими обличчями у верхній частині, два інші – схематичні людиноподібні постаті. За кілька кілометрів до Богута на сонячному узбіччі Медоборів розкинувся великий сад. За ним, над річкою Гнилою, – село Городниця – батьківщина визначного українського письменника і громадського діяча Д. Лукіяновича (Альтгайм, 2009).

Від Соколиної скелі вздовж р. Збруч лісова дорога виводить на *Дівич-гору*, яку із трьох боків омиває русло ріки. Колись тут існувало поселення, а на самій вершині – дівочий монастир. Археологічні розкопки, проведені на Дівич-горі, виявили сліди жител, уламки посуду, кам'яні ядра. За чотири кілометри на південний захід від Дівича, на берегах річки Тайни – село Личківці, давнє володіння Тербовлянських князів. Перше поселення на місці теперішніх Личківців знищили орди хана Батия. Тут із Дикого поля на Гримайлів, Тербовлю, Зборів проходив один із сумнозвісних Чорних шляхів – Кучманський. Лише сліди руїн старовинного оборонного замку, розгромленого вщент татарами і турками, залишилися тепер у центрі села на крутому узгір'ї між річками Тайною і Гнилою та рештки оригінальної у стилі ампір каплиці, яку називають “Грота” (печера). Вартий уваги туристів сірий у стилі бароко будинок костюлу єзуїтів, споруджений 1728 р. із залишків фортечних мурів.

Розробка такої оглядової природознавчої екскурсії потребує глибокого й всебічного вивчення природи місцевого краю, вивчення карт місцевості, виявлення й вивчення екскурсійних можливостей природи краю. Розроблення такої екскурсії потребує виконання всіх етапів підготовки традиційної оглядової екскурсії, однак важливими моментами є вивчення літератури: законів із охорони природи; історії країни, краю, області; фізичної й економічної географії країни, краю, області; спеціальної (за темою) наукової літератури; краєзнавчої літератури; спеціальної у різних аспектах природи літератури; визначників рослин; календарів погоди. Іншими важливими етапами є: визначення теми екскурсії; вивчення об'єктів природи на місці їхнього розташування; складання паспортів екскурсійних об'єктів; відбір об'єктів природи для передбачуваної екскурсії; складання маршруту екскурсії; визначення місць показу об'єктів природи на екскурсії; забезпечення безпеки екскурсантів на маршруті. Важливим на цьому екскурсійному маршруті є володіння екскурсоводом елементами техніки туризму (пішого, гірського, водного), орієнтування на місцевості, надання першої долікарської допомоги, визначення часу показу об'єктів природи й розповіді про них.

Далі наш маршрут (рис. 4) пролягає до м. Гусятин, на територію Хмельницької області, територією НПП “Подільські Товтри”, створеного для збереження та охорони унікальних природних цінностей України, Європи, світу.

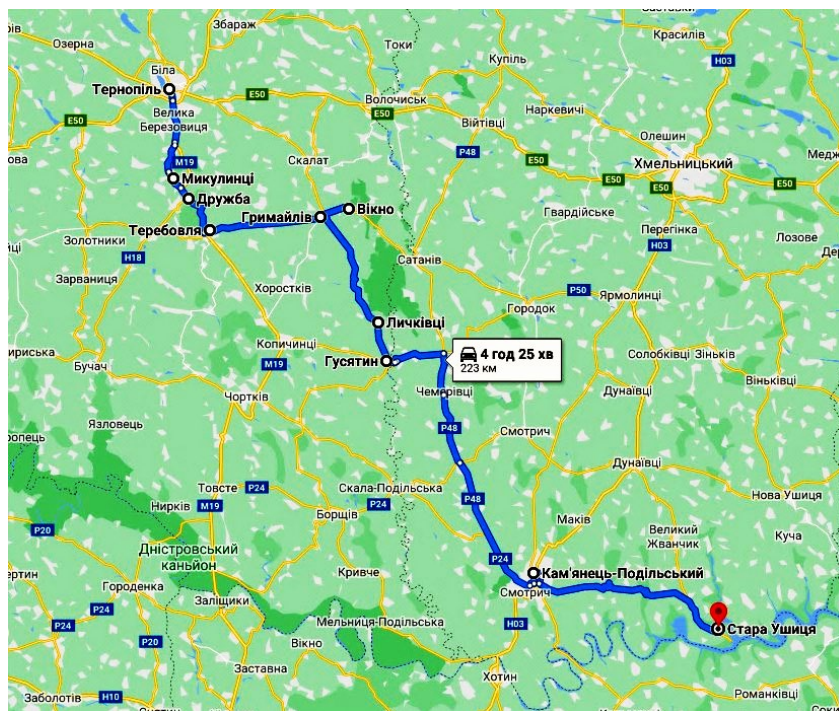

Рис. 4. Картохема екскурсійного маршруту №2 “Ми їдемо на Дністер”
Fig.3. The trek of sightseeing tour routes №2 “We are going to the Dniester”

Особливістю підготовки екскурсії у природу є узгодження маршруту з місцевими департаментами із туризму й екскурсій, адже маршрут екскурсії можна прокласти у гори, вздовж річки, озера, а це умови, у яких необхідно гарантувати життя, здоров'я екскурсантів, їхню безпеку. Отож маршрут доцільно прокласти безпечними для туристів і екскурсантів стежками.

Визначаючи маршрут екскурсії, варто виходити із того, щоб на ньому були представлені об'єкти природи, характерні для певного природного комплексу й екскурсії, що розкривають тему. Для кожного об'єкта вибирають місце показу – місце розташування групи. Таким місцем, зазвичай, є галявина, височина, із якої добре видно передбачений для показу об'єкт природи – оглядові майданчики.

Далі ми рухаємось до м. Кам'янець-Подільський, а кінцевим пунктом нашого лінійного екскурсійного маршруту буде смт Стара Ушиця. Досліджуваний регіон переповнений цікавими екскурсійними об'єктами різної тематики, отож із м.Кам'янця-Подільського і смт Старої Ушиці можна здійснювати радіальні виїзди у різні напрями. Окремий день рекомендуємо присвятити огляду міста на скелі – Кам'янця-Подільського та каньйону річки Смотрич. Рухаючись на схід 30 км від Кам'янця-Подільського у напрямі – смт Стара Ушиця розташований заказник Совий яр.

Совий яр – державний ландшафтно-ботанічний заказник площею 827 га. Територія заказника пронизана горбами-щовбами. Заповідна територія урочища Совий яр простягається вузькою смугою із півночі на південь каньйоноподібними схилами долини річки Студениці. При цьому науковими дослідженнями встановлено чітку закономірність: чим вище розміщені породи щодо ядра Земної кулі, тим вони молодші. В урочищі найсучаснішими є породи неогенового періоду. Складені вони значною мірою кварцевими пісками, пісковиками, багряними та літотанієвими вапняками. Останні беруть участь у будові міоценового коралового рифу, відомого у народі під назвою Товтрового кряжу, який перетинає Совий яр із північного заходу на південний схід. Далі, вниз по схилу, залягають породи крейдового періоду мезозойської ери, складені кварцево-глауконітовими пісками, що містять ядроподібні жовта піщаних фосфоритів, бурих залізняків. Найдавнішими породами Сового яру є відслонення лагунних доломітових мергелів та морських теригенно-карбонатних утворень. Вони розташовані у нижніх частинах стрімких схилів. Саме їх прорізує р. Студениця. Утворилися вони у силурійському періоді – 420–440 млн р. тому.

Неможливо проминути на маршруті всесвітньо відомий геологічний розріз **Китайгородське відслонення**, що знаходиться на південно-західній околиці с. Китайгород Кам'янець-Подільського району. Починається відслонення у лівому боці с. Тернава й охоплює весь схил пагорба до околиці с. Китайгород.

Площа зазначеного відслонення – 60 га. Невелика частина відкладів, головним чином пісковиків, у заплавної частині річки після підняття рівня води протягом 1983–1984 рр. опинилася під водою, хоча сам розріз зберіг свою унікальність і до сьогодні. Унікальність розрізу полягає у тому, що тільки у районі с. Китайгород можна спостерігати повний розріз силурійських відкладів. А також, крім повного розрізу силуру, особливу цінність має межа венду і кембрію – це надає відслоненню світового значення.

Вище силурійських відкладів оголюється товща крейдових відкладів із черепашками *Pecten balticus*, *Trigonia spinosa*, *Exogyra carinata*. Товща представляє собою вивітрений останець висотою 5–7 м та довжиною 15–25 м, який залягає неузгоджено на корінних породах силуру.

Відповідно до викладеного вище науковці вважають, що **Китайгородське відслонення** представляє собою унікальну геологічну пам'ятку загальнодержавного значення. У світі мало місць, де трапляється повний розріз силурійських порід, отож відслонення доцільно внести до Світової геологічної спадщини. Продовження маршруту можна урізноманітнити.

Можливим є відвідання фортеці у Хотині або печери Атлантиди, залежно від складу учасників і фізичних можливостей екскурсійної групи, оскільки до печери немає якісного транспортного сполучення (Бордун і Ховалко, 2015). Обидва об'єкти мають державне значення, але насамперед потрібно враховувати смаки туристичної групи, отож важливим є момент відбору екскурсійних об'єктів (у практиці підготовки вироблена певна методика їхньої оцінки). Застосування цієї методики надто важливе у тих випадках, коли авторам нової екскурсії трапляється на маршруті декілька об'єктів, подібних за змістом, отож вони можуть обрати найцікавіші залежно від теми.

Водні маршрути. Окремої уваги заслуговують водні туристичні маршрути, або сплави річками, вздовж яких розташовуються різноманітні цікаві тематичні об'єкти: НПП, ботанічні та ландшафтні заказники, геологічні відслонення, скелі, водоспади та історико-архітектурні об'єкти. Унікальною пам'яткою природи, яку найкраще спостерігати та досліджувати за допомогою водних маршрутів, є *Дністерський каньйон* – один із найбільших у Європі. Це геологічний музей під відкритим небом, унікальний геолого-геоморфологічний об'єкт. Подекуди у каньйоні збереглися степові та скельні ландшафти. Каньйон починається західніше с. Нижнів біля с. Довге Івано-Франківської області унікальним відслоненням юрського періоду, і простягається через Хмельницьку область найбільшим у світі відслоненням силурійських порід, отож водні сплави, здебільшого, розпочинаються у с. Нижнів та продовжуються за течією Дністра за бажанням групи. Наймальовничіший відтинок каньйону вважають між гирлами р. Золота Липа і р. Збруч. Досліджувана територія відома унікальними травертиновими скелями. Травертинові скелі перебувають під охороною – скелі зі сірувато-жовтого травертину (вапнякового туфу) із натічними формами кальциту на поверхні. У нішах скель і конусах виносу знайдено кістки десятків видів тварин голоценового віку (дрібних ссавців, птахів, земноводних, плазунів), що мають велику наукову цінність, зокрема, для палеонтологічних досліджень (Бордун і Гамкало, 2012).

Іншим варіантом водного маршруту є сплав р. Дністер із с. Окопів вниз за течією до Бакотської затоки. Об'єктами показу із води буде Хотинський замок та геологічні відслонення у с. Устя, с. Велика Слобідка, с. Врублівцях, де розташована туристична база “Ксенія”, що володіє плавзасобами. На базі можна заночувати (рис. 5)

Рис. 5. Дністерський каньйон у с. Врублівцях (фото О. Бордун)
Fig. 5. Dniester canyon in the village Wrubliwci (foto O. Bordun)

На маршруті побачимо також Субіцький скельний монастир у с. Субіч. Кінцева точка маршруту – Бакотська затока. На території затоки можна розбити табір і провести кілька днів, досліджуючи геологічні та релігійні пам'ятки. До найвідоміших стародавніх пам'яток належить *Бакотський монастир*. Він знаходиться за 3 км на захід від с. Гораївка Кам'янець–Подільського району Хмельницької області. Розмістився монастир у центральній частині Білої гори.

Виникнення цього монастиря пов'язане з існуванням у середньовіччі міста Бакота, яке розташоване на лівому березі Дністра. У XII–XIII ст. це місто було адміністративним і культурним центром Поділля. Першу згадку про Бакотський монастир знайдено у “Літописі великих князів Литовських” (XIV ст.). Упродовж років монастир існував, з часом про нього забули, залишилися лише легенди та перекази. Пошуки монастиря 1883 р. розпочав професор Володимир Антонович. Спустившись із Білої гори, він розвідав верхню частину монастиря. Бакотський Свято-Михайлівський скельний монастир розкопали, 1893 р. його освятив отець Дмитрій. Монастир став місцем паломництва, як і Почаївський. У той час, коли встановлено державний кордон рікою Дністер між Україною та Румунією, прикордонний режим припинив паломництво до 1940 р. – поки кордон не повернувся на річку Прут. Упродовж 1941–1961 рр. монастир діяв як храм. Згодом його закрили атеїсти. Дерев'яні конструкції монастиря спалили, матеріальні цінності скинули у Дністер. Лише із 1993 р. почали відродження духовного служіння у Бакотському монастирі (Винокур і Горішний, 1994). Щороку на Свято Маковея або на перший Спас (14 серпня) у монастир приїздить велика кількість віруючих на святкові богослужіння. Бакотський скельний монастир, розташований в урочищі Монастирище на мальовничому березі Дністра, має чимале історико-культурне значення. Мальовнича природа національного природного парку “Подільські Товтри”, на території якого знаходиться Бакота, приваблює тисячі паломників та туристів. Останніми роками Бакота перетворилася на місце масового паломництва. У монастирі є три джерела дуже смачної та чистої води, температура якої протягом всього року не піднімається вище 8–12°C.

Дискусія та обговорення Вздовж пропонованих екскурсійних маршрутів розташовані різноманітні цікаві тематичні об'єкти: НПП, ботанічні та ландшафтні заказники, геологічні відслонення, скелі, водоспади та історико-архітектурні об'єкти, отож для їхнього відбору важлива оцінка тих об'єктів, які охоплюватиме екскурсія. З цією метою рекомендуємо використати такі показники:

- пізнавальна цінність, тобто зв'язок об'єкта із напрямом науки, конкретною історичною подією, із життям і творчістю відомого діяча науки й культури тощо;
- відомість об'єкта, його популярність серед населення, екскурсантів;
- незвичайність (екзотичність) об'єкта – йдеться про особливості пам'ятки природи, історії й культури, будинку, споруди, історичного місця;
- виразність об'єкта – йдеться про взаємодію екскурсійного об'єкта із фоном, навколишнім середовищем (будинками, спорудами, природою), перевагу варто віддати тому об'єкту, що найкраще вписується у місцевість, гармоніює з іншими об'єктами і з ландшафтом;
- збереженість об'єкта – виробляється оцінка стану пам'ятки у цей момент, її підготовленість до показу екскурсійним групам, тобто здатність своїм зовнішнім виглядом пробуджувати позитивні емоції в екскурсантів, зміцнюючи у них почуття гордості за постійну турботу та охорону пам'яток природи, історії й культури;
- місце розташування об'єкта – під час відбору об'єкта враховують відстань до пам'ятника, зручність під'їзду до нього, придатність дороги для автотранспорту, можливість підвозу екскурсантів до об'єкта, природне довкілля, а також

наявність позиції, придатної для розташування екскурсійної групи із метою споглядання на об'єкт (Альтгайм, 2017).

Отже, розробляючи маршрут, потрібно виконувати такі завдання:

- визначити, початок маршруту і його завершальний пункт, а також з'ясувати місце розташування обраних об'єктів та в якій послідовності відбуватиметься їхнє відвідування;

- визначити місця зупинок для огляду об'єктів, а також щодо виходу з автобуса; з'ясувати екскурсійні об'єкти, які екскурсійні об'єкти знаходяться на цих зупинках;

- з'ясувати шляхи комунікації та визначитися зі способом пересування (пішки, автобусом чи іншими засобами транспорту) на різних ділянках маршруту;

- розробити схему руху, якою користуватимуться між зупинками (всередині населених пунктів її прокладено вздовж вулиць, а між населеними пунктами завдяки засобам регулювання дорожнього руху на автомагістралях чи іншим засобам зв'язку;

- обчислити протяжність маршруту (загальну та на окремих його ділянках), якщо маршрут комбінований, пішохідний та транспортний.

Збір інформації про зазначені вище геолого-геоморфологічні об'єкти вимагає більших зусиль та спеціальної підготовки, проте сьогодні умови туристичного ринку потребують урізноманітнення екскурсійних послуг для ефективнішого розвитку внутрішнього туризму. Саме збільшення кількості тематичних екскурсійних маршрутів сприятиме формуванню таких циклів екскурсійних послуг для різних туристичних груп екскурсантів. Завдяки різноманітному природно-ресурсному потенціалу Подільського Придністер'я відкриваються можливості для розробки як тематичних, так і оглядових природознавчих екскурсій.

Висновки. Завдяки дослідженню природно-ресурсному потенціалу Подільського Придністер'я нами запропоновано два сухопутні і водний маршрут із можливостями їхнього коригування для різних за складом учасників екскурсійних груп: сухопутний екскурсійний маршрут № 1 “Ми їдемо на Дністер” (див. рис. 1) протяжністю 244 км, тривалістю руху майже 6 год у південному напрямі до р. Дністер в один бік. Початок маршруту у м. Тернопіль. Від Тернополя екскурсія прямує до смт Микулиці, с. Дружба, с. Струсів, с. Рукомиш, м. Бучач, с. Язлівець, із заїздом на Русилівський та Джуринський водоспади (див. рис. 3), із радіальними виїздами із м. Бучач до с. Млинки, а потім через м. Чортків із заїздом у с. Кривче прямує до Дністерського каньйону, дорогою оглядаючи описані вище геолого-геоморфологічні об'єкти: Рукомишські травертинові скелі (див. рис. 2), гіпсова печера Кришталева, Джуринський каньйон, Дністерський каньйон, Бакотські скелі; сухопутний екскурсійний маршрут № 2 “Ми їдемо на Дністер” (див. рис. 4) протяжністю приблизно 223 км, тривалістю руху майже 4,25 год в один бік. Початок у м. Тернопіль. Від Тернополя екскурсія прямує до смт Микулиці, с. Дружба, м.Теребовля, смт Гримайлів, с. Вікно, вздовж мальовничих краєвидів Природного заповідника “Медобори” та Іванковецького заказника до с. Личківці, де є гора Богот, до м. Гусятина, на територію Хмельницької області, територією НПП “Подільські Товтри”, до м. Кам'янець-Подільський, дорогою оглядаючи описані вище геолого-геоморфологічні об'єкти:

карстові озера біля с. Вікно, Гора Богот, каньйон р. Смотрич, Китайгородське відслонення, найдовша гіпсова печера Європи Атлантида. Кінцевий пункт зазначеного лінійного екскурсійного маршруту – смт Стара Ушиця (див. рис. 4). Досліджуваний регіон переповнений цікавими екскурсійними об'єктами різної тематики, отож із м. Кам'янця-Подільського і смт Старої Ушиці можна здійснювати радіальні виїзди у різні напрями. Особливої уваги заслуговують водні туристичні маршрути р. Дністер (див. рис. 5) – сплави, які можуть з'єднати між собою ці два сухопутні маршрути і замкнути їх в один кільцевий екскурсійний маршрут. Кожен із маршрутів можна використовувати автономно, проте цінність нашої розробки полягає у тому, що будь-який із маршрутів може бути складовою (частиною) циклу оглядових екскурсій, а сухопутні можна використовувати у двох напрямках на вибір – одним рухатися із м. Тернопіль до р. Дністер, а іншим повертатися, і навпаки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Альтгайм Л. Б. Організація екскурсійних послуг : курс лекцій для студентів географічного факультету, які навчаються на спеціальності “Туризм” / Л. Б. Альтгайм. – Тернопіль, 2011. – 204 с.
- Альтгайм Л. Б. Організація екскурсійних послуг : навчально-методичний посібник для студентів географічного факультету, які навчаються на спеціальності “Туризм” / Л. Б. Альтгайм. – Тернопіль, 2017. – 204 с.
- Альтгайм Л. Б. Основи музейної та екскурсійної діяльності : курс лекцій для студентів географічного факультету, які навчаються на спеціальності “Географія” / Л. Б. Альтгайм. – Тернопіль, 2009. – 118 с.
- Альтгайм Л. Б. Особливості поєднання екстремальних видів туризму із екскурсійними послугами / Л. Б. Альтгайм // Міждисциплінарні інтеграційні процеси у системі географічної та екологічної науки : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю відкриття спеціальності “Екологія” у ТНПУ ім. В. Гнатюка, 7–8 травня 2019 р. – Тернопіль : Тайп, 2019. – С. 179–184.
- Атаман Л. В. Просторово-часовий аналіз скельних монастирів Поділля / Л. В. Атаман // Економічна та соціальна географія. – 2014. – Вип. 2 (70)
- Байрак Г. Р. Використання космічних великомасштабних знімків для досліджень каньйону Дністра з метою спортивно-оздоровчого туризму / Байрак Г. Р. // Туристичні ресурси як чинник розвитку територій : Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції (9–10 грудня 2011 р.). – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 230–233.
- Байрак Г. Скелі “Розгірче” та їхнє використання в геотуристичних цілях / Г. Р. Байрак, Л. В. Теодорович // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Збірн. наук. праць. Вип. 1 (08). – Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2018. – С. 85–97.
- Бордун О., Гамкало М. Водний туризм – перспективний напрямок туризму Придністер'я / О. Бордун, М. Гамкало // Туристичні ресурси як чинник розвитку території Дністровського каньйону : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Тернопіль : Вид. центр Тернопільського університету ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 179–184.

- Бордун О. Забезпечення рекреаційною та транспортною інфраструктурою карстових печер Поділля / О. Бордун, А. Ховалко // Географія та туризм : наук. зб. / ред. кол.: Я. Б. Олійник та ін. – Київ : Альтерпрес, 2012. – Вип.19. – С.87–94.
- Брусак В. Сучасний стан та перспективи збереження і геотуристичного використання геолого-геоморфологічних об'єктів Збараських Товтр / В. Брусак, К. Москалюк // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2015. Вип. 49. – С. 25–35
- Винокур І. С. Скельний печерний монастир: Бакота. Столиця давньоруського Поділля / І. С. Винокур, П. А. Горішний. – Кам'янець-Подільський : Центр Поділлязнавства, 1994.
- Геренчук К. И. Подольские Толтры (геоморфологический очерк) / К. И. Геренчук // Изв. Всесоюз. геол. об-ва. – 1949. – Т 81. – Вып. 5. – С. 325–329.
- Земля Тернопільська : туристичний путівник. – Тернопіль: Джура, 2003. – 368 с.
- Зінько Ю. В. Природоохоронні геоморфологічні об'єкти у структурі геотуризму Західної України / Ю. Зінько, О. Шевчук // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2008. – Вип. 35. – С. 94–104.
- Корінний В. І. Скельні монастирі Середнього Подністер'я як комплексні геологічні та культурні історичні пам'ятки / В. І. Корінний, Л. В. Страшевська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Географія. – 2014 – Вип 16. – С. 114.
- Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – Київ: Академвидав, 2010. – 248 с.
- Свинко Й.М. Дністровський каньйон очима допитливих : фотоальбом / Й. М. Свинко. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2013. – 64 с.
- Царик Л. П. Західноподільські Товтри – унікальний природний об'єкт в умовах нераціонального природокористування / Л. П. Царик, П. Л. Царик // Охорона і менеджмент об'єктів неживої природи на заповідних територіях : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Гримаїлів; Тернопіль : Джура, 2008. – С. 310–317.
- Щур Ю. В. Спортивно-оздоровчий туризм / Ю. В. Щур, О. Ю. Дмитрук. – Київ : Альтерпрес, 2003. – 232 с.
- Bogucki, A. Konceptja i zasady tworzenia geoparkow na zachodzie Ukrainy / A. Bogucki, W. Brusak, J. Krawczuk, K. Moskaluk, I. Sirenko, O. Tomeniuk, O. Szewczuk, Yu. Zińko // Annales UMCS. – 2012. – Sectio B, 47(2). – S. 9–32.
- Bordun, O. Tourist flows in Ternopil oblast current state and development prospects / Oresta Bordun Liubov Althaim // Journal of Geography, Politics and Society. – 2017. – Vol. 7, Issue 3. – S. 57–63
- Bordun, O. Wooden Tourist Stamp as an Innovative Souvenir in the Tourist Activity of the Ukraine / Oresta Bordun, Liubov Althaim // Folia Turistica. – University of Physical Education, Krakow, Poland. – 2020. – Vol. 55. – S. 117–138.

REFERENCES

- Althajm L. B. (2019). Osoblyvosti poyednannya ekstremalnykh vydiv turyzmu iz ekskursionymy posluhamy [Features of connecting extreme types of tourism with excursion services]. In *Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi prysvyachenoyi 25-richchyu vidkryttya spetsialnosti "Ekolohiya" u TNPU im. V. Hnatyuka: Mizhdystsyplinarni intehratsiyini protsesy u systemi heohrafichnoyi ta ekolohichnoyi nauky*. Ternopil: Taup, 179–184. (In Ukrainian).

- Althajm L. B. (2007). *Osnovy muzejnoyi i ekskursijnoyi diyalnosti*. Kurs lekcij dlya studentiv geografichnogo fakultetu, yaki navchayutsya na specialnosti “Geografiya”. [Basis of museum and excursion activities: a course of lectures for students of the Faculty of Geography, studying in the specialty “Geography”]. Ternopil, 116. (In Ukrainian).
- Althajm L. B. (2009). *Osnovy muzejnoyi i ekskursijnoyi diyalnosti*. Kurs lekcij dlya studentiv geografichnogo fakultetu, yaki navchayutsya na specialnosti “Geografiya”. [Basis of museum and excursion activities: a course of lectures for students of the Faculty of Geography, studying in the specialty “Geography”]. Ternopil, 118.
- Althajm L. B. (2011). *Organizaciya ekskursijnyx poslug. Navchalno-metodychnyj posibnyk dlya studentiv geografichnogo fakultetu, yaki navchayutsya na specialnosti “Turyzm”*. [Organization of excursion services: a course of lectures for students of the Faculty of Geography, studying in the specialty “Tourism”]. Ternopil, 204. (In Ukrainian).
- Althajm L. B. (2017). *Organizaciya ekskursijnyx poslug. Navchal no-metodychnyj posibnyk dlya studentiv geografichnogo fakultetu, yaki navchayutsya na specialnosti “Turyzm”*. [Organization of excursion services: a course of lectures for students of the Faculty of Geography, studying in the specialty “Tourism”]. Ternopil, 204. (In Ukrainian).
- Ataman L. V. (2014). Prostorovo-chasovyy analiz skelnykh monastyriv Podillya [Spatial-temporal analysis of rock monasteries of Podillya]. In *Ekonomichna ta sotsialna heohrafiya*, 2 (70). (In Ukrainian).
- Bayrak G. R. (2012). Vykorystannia kosmichnykh velykomasshtabnykh znimkiv dlia doslidzhen kanionu Dnistra z metoiu sportyvno-ozdorovchoho turyzmu. [Use the high-resolution space images for research of the Dniester canyon for the purpose of sports and health tourism]. In *Turystychni resursy yak chynnyk rozvytku terytorii : Materialy Vseukrainskoi nauk.-prakt. konferentsii*. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 230–233. (In Ukrainian).
- Bayrak G. R., Teodorovych L. V. (2018). Skeli “Rozhirche” ta yikhnye vykorystannya u heoturystychnykh tsilyakh [Rozgirche rocks and their use for geotourism purposes]. In *Problemy heomorfolohiyi ta paleoheohrafiyi Ukrayinskykh Karpat i prylehlykh terytoriy*, 1, 85–97. (In Ukrainian).
- Bogucki, A., Brusak, W., Krawczuk, J., Moskaluk, K., Sirenko, I., Tomeniuk, O., Szewczuk, O., & Zińko, Yu. (2012). Koncepcja i zasady tworzenia geoparkow na zachodzie Ukrainy. [The concept and principles of creating geoparks in the west of Ukraine] In *Annales UMCS. Sectio B*, 47(2), 9–32 (In Polish).
- Bordun O., Hamkalo M. (2012). Vodnyy turizm – perspektyvnyy napryamok turyzmu Prydnistera [Water tourism as a prospective direction of Prydnisterya’s tourism development]. In *Materialy Vseukrayins'koyi nauково-praktychnoyi konferentsiyi: “Turystychni resursy yak chynnyk rozvytku terytoriyi Dnistrovskoho kanyonu”* – Ternopil, 179–184. (In Ukrainian).
- Bordun O., Khovalko A. (2012). Zabezpechennya rekreatsinyou ta transportnoyu infrastrukturoyu karstovykh pecher Podillya [Recreational and transport infrastructure provision for carst caves in Podillia]. Ed. Ya. B. Oliynyk ta in. In *Heohrafiya ta turizm : nauk. zb.*, 19, 87–94. (In Ukrainian).

- Bordun O., Althaim O. (2017). Tourist flows in Ternopil oblast current state and development prospects. In *Journal of Geography, Politics and Society*, 7, 3, 57–63 (In Polish).
- Bordun O., Althaim O. (2020). A Wooden Tourist Stamp as an Innovative Souvenir in the Tourist Activity of the Ukraine. In *Folia Turistica*, 55. Krakow : University of Physical Education, 117–138. (In Polish).
- Brusak V., Moskalyuk K. (2015). Cuchasnyy stan ta perspektyvy zberezheniya i heoturystychnoho vykorystannya heoloho-heomorfolohichnykh obyektiv Zbarazkykh Tovtr [Current state and prospects of preservation and geotourism use of geological and geomorphological objects of Zbarazh Tovtry]. In *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya heohrafichna*, 49, 25–35. (In Ukrainian).
- Herenchuk K. Y. (1949). Podolskye Toltry (heomorfolohycheskyy ocherk) [Podolsk Toltry (geomorphological sketch)]. In *Yzv. Vsesoyuz. heol. ob-va*, 81, 5, 325–329. (In Ukrainian).
- Korinnyy V. I., Strashevskaya L. V. (2014). Skelni monastyri Seredn'oho Podnister'ya yak kompleksni heolohichni ta kulturni istorychni pamyatky [Rock monasteries of the Middle Podnisterya as complex geological and cultural historical monuments]. In *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Seriya: Heohrafiya*, 16, 114. (In Ukrainian).
- Panhelev B.P. (2010). *Orhanizatsiya i provedennya turystsko-krayeznavchyykh podorozhey: navch. posib.* [Organization and carrying out of tourist and local lore trips]. Kyiv: Akademvydav, 248. (Seriya “Alma-mater”). (In Ukrainian).
- Shchur Yu. V., Dmytruk O. Yu. (2003) *Sportyvno-ozdorovchyy turizm* [Sports and health tourism]. Kyiv: Al'terpres, 232. (In Ukrainian).
- Svynko Y.M. (2013). *Dnistrovskyy kanyon ochyma dopytlyvykh : fotoalbum* [Dniester canyon through the eyes of the curious: photo album]. Ternopil : Pidruchnyky i posibnyky, 64. (In Ukrainian).
- Tsaryk L. P., Tsaryk P. L. (2008). Zakhidnopodilski Tovtry – unikalnyy pryrodnyy obyekt v umovakh neratsionalnoho pryrodokorystuvannya. [Western Podolsk Tovtry is a unique natural object in the conditions of irrational nature use]. In *Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. “Okhorona i menedzhment ob'ektiv nezhyvoyi pryrody na zapovidnykh terytoriyakh”*. Hrymayliv–Ternopil, 310–317. (In Ukrainian).
- Tsaryk, L. P., & Tsaryk, P. L. (2008). Zakhidnopodilski Tovtry – unikalnyi pryrodnyi ob'iekt v umovakh neratsionalnoho pryrodokorystuvannya. In *Okhorona i menedzhment ob'ektiv nezhyvoyi pryrody na zapovidnykh terytoriiakh: materialy mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Hrymailiv–Ternopil, 310–317 (In Ukrainian)
- Vynokur I. S., Horishnyy P. A. (1994). Skelnyy pechernyy monastyr: Bakota. Stolytsya davn'orus'koho Ponyzzya [Rock cave monastery: Bakota. The capital of the ancient Russian Lowlands]. In *Kamyanets-Podilskyy : Tsentri Podillyeznavstva*. (In Ukrainian).
- Zemlya Ternopilska : turystychnyy putivnyk (2003). [Ternopil land: a tourist guide] – Ternopil: Dzhura. – 368 s. (In Ukrainian).
- Zinko Yu. V., Shevchuk O. (2008). Pryrodookhoronni heomorfolohichni obyekty u strukturi heoturizmu Zakhidnoyi Ukrayiny [Environmental geomorphological objects in the structure of geotourism in Western Ukraine]. In *Visn. Lviv. un-tu. Ser. heohr.*, 35, 94–104. (In Ukrainian).